

Fauna Šiaulių dvare XVII–XVIII a. pagal zooarcheologinius ir istorinius duomenis

Viktorija Jonauskienė

Klaipėdos universitetas
viktorija.ziabreva@gmail.com
<https://ror.org/027sdcz20>

Virginija Ostašėnė

Klaipėdos universitetas
Daugyvenės kultūros istorijos muziejus-draustinis
virginija.osta@gmail.com
<https://ror.org/027sdcz20>

Anotacija. Nuo 1589 metų Šiauliai tapo Šiaulių ekonomijos – valdovą išlaikančios valdos – centru. Nuo XVII a. pradžios Šiaulių ekonomija buvo nuolat atiduodama valdyti už paskolas LDK didikams, keitėsi jos laikytojai (1678–1696 metais priklausė karaliui Jonui Sobieskiui). Ekonomiją administravo jų paskirta administracija: ekonomas, viceekonomas, raktų vietininkai. Dvaro administracijos pareigūnams talkino provianto raštininkas ir raštininkas bei kiti pareigūnai. Administracijos rezidencija tapo Šiaulių dvaras. Toliau straipsnyje minima dvaro sąvoka ir bus siejama su dvaru kaip administracijos vienetu ir visas minimas gyvulių ūkis akcentuojamas kaip naudotas dvaro administracijos tikslais.

Pirmieji nedidelės apimties archeologiniai tyrimai rezidencinėje Šiaulių dvaro sodyboje atlikti 1997 metais (vadovė – Audronė Šapaitė). 2010–2022 metais dvare vykdyti išsamesni archeologiniai tyrinėjimai. Per šį laikotarpį Šiaulių dvaro teritorijoje ištirtas bendras 533 m² plotas, žvalgytas 10 577 m² plotas, lokalizuotos 11 XVIIa.–XX a. pradžioje čia stovėjusių statinių liekanos, surinkti 8 286 archeologiniai radiniai bei gausi zooarcheologinė medžiaga.

Iš archeologinių kultūrinių dvaro sluoksnių surinkta ir ištirta 1 114 zooarcheologinės medžiagos fragmentų, datuojamų XVII–XVIII a. Tirta medžiaga pateikia bendrą naminės (85 proc.) ir laukinės (15 proc.) faunos pasiskirstymą turimoje Šiaulių dvaro zooarcheologinėje medžiagoje. Išlikusi medžiaga leidžia pažvelgti į vyravusias tendencijas – naminės ir laukinės faunos kiekių skirtumus, iš dalies – naminių gyvūnų buvimą dvare, prabangos prekių vartojimą ir vakarietiškos kultūros atspindžius Šiaulių dvare. Turimi Šiaulių ekonomijos inventoriai ir gauta statistinė analizė suteikia galimybę išsamiau pažvelgti į XVII–XVIII a. valdovo stalo dvaro Šiauliuose kasdienybę ir išgauti maksimalią informaciją, kurią suteikia turimi / išlikę duomenys.

Pagrindinės sąvokos: Šiaulių dvaras, Šiaulių ekonomija, inventoriai, zooarcheologija, naminė fauna, laukinė fauna, medžioklė.

Gauta: 2023-10-02. **Priimta:** 2024-10-16.

Received: 02/10/2023. **Accepted:** 16/10/2024.

Copyright © 2024 Viktorija Jonauskienė, Virginija Ostašėnė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Fauna in Šiauliai Manor in the 17th–18th Centuries according to Zooarchaeological and Historical Data

Abstract. Since 1589, Šiauliai became the center of Šiauliai Crown Estate, which maintained the ruler's estate. From the 17th century onwards, Šiauliai Crown Estate was constantly entrusted to manage by loans to nobles of the Grand Duchy of Lithuania, with its administrators changing over time (from 1678 to 1696, it belonged to King John III Sobieski). Šiauliai Crown Estate was administered by their appointed administration: an economist, vice-economist, and local officials. Officials of the manor administration were assisted by provision clerks, scribes, and other staff. The residence of the administration became Šiauliai Manor.

The first small-scale archaeological investigations in the residential estate of Šiauliai Manor were carried out in 1997 (led by Audronė Šapaitė). More extensive archaeological excavations were conducted at the manor between 2010 and 2022. During this period, a total area of 533 square meters was excavated, and 10,577 square meters were surveyed. The remains of 11 structures dating from the 17th century to the early 20th century were localized within the territory of Šiauliai Manor, and 8,286 archaeological artifacts were collected along with abundant zooarchaeological material.

In total, 1,114 fragments of zooarchaeological material dating from the 17th to the 18th centuries were collected and analyzed from archaeological cultural layers of the manor. The studied material provides an overview of the distribution of domestic (85 %) and wild (15 %) fauna in the zooarchaeological material of Šiauliai Manor. The surviving material allows insights into prevailing trends such as differences in the quantities of domestic and wild fauna, and to some extent, the presence of domestic animals in the manor, as well as the consumption of luxury goods and reflections of Western culture in Šiauliai Manor. The inventories of Šiauliai economy and the obtained statistical analysis provide an opportunity to gain a more comprehensive understanding of the daily life of the ruler's table in Šiauliai Manor during the 17th–18th centuries and to extract the maximum information from the available/remaining data.

Keywords: Šiauliai Manor, Šiauliai Crown Estate, inventories, zooarchaeology, domestic fauna, wild fauna, hunting.

Įvadas

Tyrimo **tikslas** – pateikti Šiaulių dvaro archeologinių tyrimų metu surinktos zooarcheologinės medžiagos rezultatus ir išnagrinėti jų sąsajas su išlikusiais XVII–XVIII a. Šiaulių ekonomijos inventoriais. Atlikta analize norima parodyti preliminarias naminės ir laukinės faunos pasiskirstymo dvare tendencijas, dvaro pareigūnų ir svečių tikėtiną baltyminę mitybą ir kiek tai atsispindi istorinių šaltinių teikiamuose duomenyse. Tyrimo **medžiaga** – iki šiol netirta ir nepublikuota Šiaulių dvaro zooarcheologinė kolekcija, surinkta 2010, 2015, 2017, 2020 ir 2022 metų archeologinių tyrimų metu; išlikę XVII–XVIII a. Šiaulių ekonomijos (toliau – ŠE) inventoriai; archeologinių tyrimų ataskaitos. Tyrime taikyti kiekybinis, analitinis, aprašomasis, statistinis ir lyginamasis metodai. Atlikus rūšinę kaulų analizę, rezultatai apie rastus gyvūnų kaulus vertinami mažiausiai bent pagal du zooarcheologinės medžiagos tyrimo kriterijus – nustatytų kaulų skaičių (toliau – NKS) ir minimalų individų skaičių (toliau – MIS). Pateikus visos zooarcheologinės medžiagos tyrimo rezultatus pasirinkta juos palyginti su vieno visiškai išlikusio uždaro komplekso (ūkinės duobės iš 2022 metų tyrimų) apibendrinta medžiaga ir pateikti kaip savotišką atvejo tyrimą.

Šiaulių dvaro istorinės raidos apžvalga

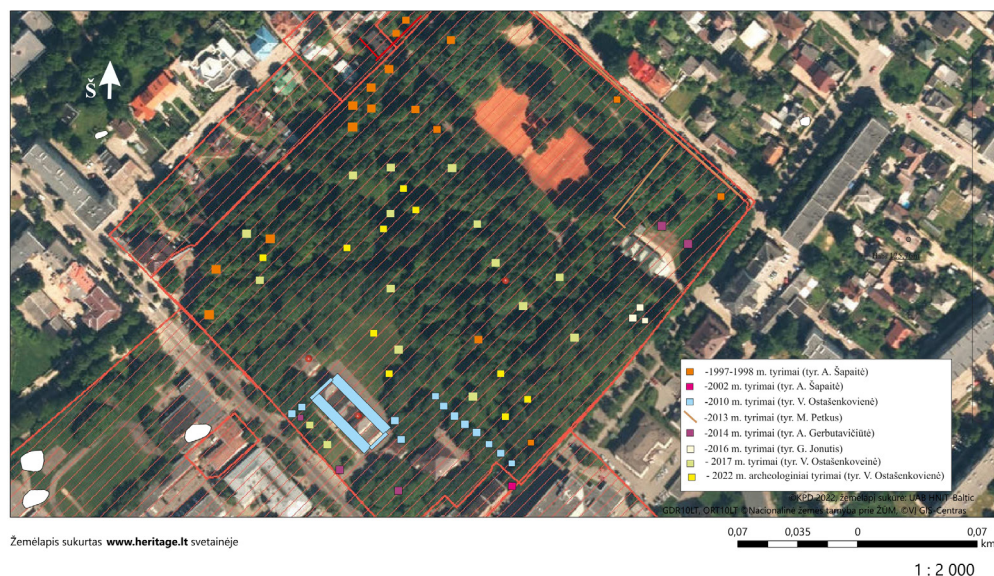
Šiaulių dvaro sodyba, dar vadinama Didždvariu, įsikūrusi Šiaulių miesto centre, tarp Dvaro gatvės ir Kaštonų alėjos. Ji tapo 1588–1589 metais įkurtos ŠE administracijos centru. ŠE turėjo išlaikyti didžiojo kunigaikščio asmeninį dvarą ir nuo XVII a. pradžios buvo atiduodama valdyti už paskolas valdovui. Nuo 1636 metų iki 1661 metų ekonomiją valdė Radvilos, 1661–1679 metais – Sapiegos, 1679 metais ją susigrąžino Abiejų Tautų Respublikos valdovas Jonas Sobieskis. Tiesa, patys ekonomijos valdytojai retai kada atvykdavo į nuomojamą ekonomiją (Trimonienė, 2019, p. 201). ŠE 1764 metais Lietuvos valstybės seimas išpirko iš tuometinio jos valdytojo Mykolo Kazimiero Radvilos ir kartu su kitomis ekonomijomis perdavė valdyti karaliui, kuris 1765 m. dvaru rūpintis įpareigojo vyriausiąjį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) karališkųjų ekonomijų administratorių Antaną Tyzenhauzą (1733–1785) (Jocys, 1994, p. 3–4). Siekdamas padidinti pajamas iš ekonomijų Tyzenhauzas kūrė palivarkus, steigė manufaktūras, rūpinosi amatais ir geresnėmis prekybos sąlygomis (Kiaupa, 1991, p. 41). Taip pat jis ėmėsi ir radikalių urbanistinių reformų tiek Šiaulių dvare, tiek ir mieste (Jankevičienė, 1994, p. 216–218). Pagal klasicistinės architektūros principus buvo parengtas naujas Šiaulių miesto planas ir pradėta vykdyti miesto pertvarka – numatytas planingas gatvių užstatymas, stačiakampis gatvių tinklas, suformuota didesnė stačiakampė turgaus aikštė. Iš jos į šiaurės vakarus iki dvaro sodybos buvo nutiesta nauja Skersinė gatvė (Miškinis, 1987, p. 28). Tuo metu perstatyti puošnūs vartai su dviem šoninėmis arkomis pėstiesiems, vedantys iš miesto į dvarą, pradėti mūryti rūmai, pastatyta mūrinis išdas, naujas kalėjimas, arklidės, o dvaro teritorijoje užveistas didelis parkas ir sodas (Jocys, 1994, p. 5–7). 1780 metais Tyzenhauzas buvo nušalintas ir nespėjo įgyvendinti visų savo sumanymų.

Po Trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo Rusijos imperatorė Jekaterina II padovanojo ŠE savo favoritui Platonui Zubovui (1767–1822). Jam mirus ekonomiją kurį laiką valdė giminaičiai, o 1827 metais ji buvo pasidalyta – Šiaulių ir Joniškio dalys atiteko Platono Zubovo broliui Dimitrijui (1764–1836), kuris čia apsigyveno ir ėmėsi aktyvios ūkinės veiklos. Didždvario rūmai perstatyti pagal klasicizmo stilių valdant Nikolajui Zubovui, Dimitrijaus sūnui (1801–1871) (Ibid., p. 8–9). Zubovų valdymo metu dvaro sodybos komplekso ūkinė reikšmė sumažėjo, kai kurie ūkiniai pastatai buvo nugriauti, o kai kurie pertvarkyti į gyvenamuosius ar visuomeninės paskirties pastatus. 1900 metais į rūmus persikėlė piliečių klubas, 1919–1920 metais čia įsikūrė mokytojų kursai, vėliau – Mokytojų seminarija. 1922 metais Zubovai parką padovanojo miesto visuomenei (Ibid., p. 16). 1907–1908 metais pietrytiniame dvaro teritorijos pakraštyje pastatytas banko pastatas (dabar – Dvaro g. 85). 1934 metais, tiesiant Aušros alėją, buvo nugriauti dvaro vartai. Dar XIX a. statytas tarnų namas, vadintas „fligel“, po karo buvo perstatytas ir pakeista jo architektūrinė išraiška (dabar – Aušros al. 48). Šiaurės rytiniame parko kampe yra išlikusi kalvelė, kurios įgriuvoje matyti geltonų plytų skliautai – tai buvęs dvaro rūsys.

Šiuo metu Šiaulių dvaro sodybos kompleksą sudaro rūmai, virtuvė, parkas ir arklidžių rūšiai.

Archeologiniai tyrimai

Pirmieji archeologiniai tyrimai Šiaulių dvaro sodybos teritorijoje buvo atlikti 1997 metais, kai buvo nustatomos Šiaulių senojo miesto ribos (žr. 1 pav.). Tyrimų metu dvaro parko teritorijoje iškasti 3 šurfai, iš kurių viename aptikti radiniai datuoti XVI–XVII a., t. y. ŠE dvaro laikotarpiu (Šapaitė, 1998, p. 414–417). 1998 metais buvo tikslinamos Šiaulių senojo miesto ribos, todėl dvaro parke ir privačiose valdose iškastos 5 perkasos ir 24 šurfai, kuriuose rastas XVI–XIX a. datuojamas dvarvietės kultūrinis sluoksnis. Parko teritorijoje atidengtas iš raudonų plytų sumūrytas grindinys (jo paskirtis liko neišaiškinta) bei surinkti XVI–XVII a. radiniai – keramika ir plokštinių koklių fragmentai (Šapaitė, 2000, p. 468–471). 2002 m. atlikti žvalgomieji archeologiniai tyrimai dvaro teritorijoje 1907–1908 metais pastatytos Šiaulių išdinės aplinkoje. Čia ištirtas 5,40 m² dydžio plotas, kuriame aptiktas XVIII–XX a. kultūrinis sluoksnis, dviejų pastato sienų pamatų fragmentai bei XVIII–XIX a. koklis (Šapaitė, 2005, p. 47).

1 pav. Šiaulių dvaro 1997–2022 metų archeologinių tyrimų situacijos planas. V. Ostašėnė brėžinys.

Išsamesni archeologiniai tyrimai Šiaulių dvaro sodybos teritorijoje buvo atlikti 2010 metais, kai ištirtas bendras 450 m² plotas ir surinkti 2 276 radiniai. Tyrimų metu rūmų pastato perimetru kastose perkasose atidengti XIX a. pabaigos iš akmenų sudėtos nuogrindos fragmentai ir lietaus nutekamasis kanalas su drenažu bei kanalas-kolektorius. Parko teritorijoje nuo Dvaro gatvės iki rūmų pastato kastuose šurfluose atidengtas kultūrinis sluoksnis su gausiais XVI–XVIII a. radiniais – kaimiškos ir glazūruotos keramikos šukėmis, dubeninių bei plokštinių koklių fragmentais. Taip pat rastas iš akmenų sudėtų pastato pamatų fragmentas ir krosnies pado liekanos. Pagal radinius pastatas su krosnimi

datuotas XVII a. antrąją pusę. Greičiausiai tai buvęs medinis ūkinės arba buitinės paskirties statinys (Ostašenkovienė, 2011, p. 250–257).

Nedidelės apimties ir mažai informatyvūs archeologiniai tyrimai Šiaulių dvarvietės teritorijoje vykdyti 2013 metais (Petkus, 2014, p. 511), 2014 metais (Gerbutavičiūtė, 2015, p. 624) ir 2016 metais (Jonutis, 2017, p. 535). Įdomios informacijos suteikė 2014–2015 metais atlikti archeologiniai tyrimai kitoje Šiaulių dvaro sodybos vietoje – buvusių dvaro arklidžių, kuriose dabar įsikūręs Šiaulių apygardos teismas, aplinkoje, Dvaro g. 83. Čia buvo ištirtas bendras 15,50 m² plotas. Šiaurės vakarinėje pastato pusėje atidengtas XIX a. pabaigoje iš akmenų sudėtas arklidžių kiemo grindinys. Šiaurės rytinėje pusėje aptiktas iš neskaldytų akmenų krautų ir kalkiniu skiediniu surištų pastato pamatų fragmentas. Šalia pastato atidengta 60 cm gylio ūkinė duobė, kurioje rasti 1663 metų Jono Kazimiero šilingai, plokštinių koklių ir keramikos fragmentai, gyvūnų kaulai. Pastatas ir ūkinė duobė datuoti XVII a. viduriu–antrąją pusę (Ostašenkovienė, 2015, p. 230–233).

Siekiant lokalizuoti ikonografijoje užfiksuotų buvusių Šiaulių dvaro parko takų vietas 2017 metais buvo atlikti žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Tyrimų metu spėjamų parko takų vietose ištirta 16 šurfų. Dviejuose iš jų fiksuotos XVII a. antros pusės – XVIII a. pirmos pusės statinių liekanos. Dar 4 šurfluose aptiktos dvaro parko takų vietos, iš kurių dviejuose atidengta net po du buvusių takų horizontus. Jie datuojami XIX a. pabaiga – XX a. pradžia ir XVIII a. pabaiga – XIX a. pradžia. Skirtingų laikotarpių takų horizontai rodo, jog dvaro parko takų sistema ne kartą keitėsi – buvo taisomi senieji takeliai, įrengiami nauji kitose vietose. Likusiuose šurfluose aptikti XVII a. antrąją pusę – XX a. pirmąją pusę datuojami kultūriniai sluoksniai su 1 443 archeologiniais radiniais – buitinio stiklo ir keramikos šukėmis, plokštinių bei puodyninių koklių fragmentais, XVII a. ir XIX a. monetomis, geležiniais dirbiniais (Ostašenkovienė, 2018, p. 227–231). XVII–XVIII a. radinių gausa leido daryti prielaidą, kad tuo laikotarpiu dabartinio parko teritorijoje vyko intensyvi ūkinė veikla, ką ir patvirtino vėlesni tyrimai.

1934 metais per Didždvario teritoriją, nugriovus vartus į dvarą, tarp rūmų ir buvusio administracijos pastato buvo nutiesta nauja gatvė – Aušros alėja. Jos rekonstrukcijos metu 2020 metais atlikti archeologiniai tyrimai, ištirta 1 perkasa ir 5 šurfai (bendras 25 m² plotas), žvalgytas 7 158,90 m² plotas. Perkasoje atidengtas netaisyklingos formos Didždvario šiaurės rytinių vartų pietvakarinės atramos pamatų fragmentas. 1738 metų inventoriuje rašoma, kad po 1736 metų gaisro buvo pradėti statyti nauji rūmai (nebaigtos statybos ir 1743 metais), pastatytos arklidės, mūrinis išdas, perstatyti vartai, vedantys iš miesto į dvarą (*Archivum Warszawskie Radzwillów Inwentarze dóbr*; toliau – AGADa, 1738, l. 5–6). Jie dvigubi su atidaromu langeliu, o vartus puošia trys kolonos. Tai rodo, jog vartų čia būta ir anksčiau. Manoma, kad vartai, jungę miestą ir dvarą, dar kartą galėjo būti perstatyti valdant Šiaulių ekonomijos administratoriui Tyzenhauzui. Vartų vieta pažymėta ir 1800–1801 metų Šiaulių miesto plane. Valdant Nikolajui Zubovui (1801–1871) Didždvario rūmai perstatyti pagal klasicizmo stilių. Greičiausiai tuo metu buvo rekonstruoti ir vartai, kurie 1934 metais tiesiant ir platinant Aušros alėją buvo nugriauti. Tyrimų metu dvaro kieme fiksuotos 4 stulpavietės, 7 ūkinės duobės ir buvusių arklidžių pamatai. Stulpavietės datuojamos XIX a. pabaiga – XX a. pradžia ir galėjo būti nesudėtingos konstrukcijos sta-

tinio arba tvoros atramos. Ūkinių duobių datavimas labai platus – XVII–XIX a. Išskirtinė duobė 3, kurioje gausiai rasta raudonų plytų duženų, banguotų čerpių fragmentų (kai kurie iš jų – su gūbriu), langų ir indų stiklo, plokštinių koklių fragmentų, keletas kaimiškos ir glazūruotos keramikos šukių, gyvūnų kaulų. Plokštiniai kokliai dengti žalia ir ruda glazūra bei neglazūruoti. Vyrauja dviejų tipų kokliai – su kartušu ir lapų vainikų ornamentu. Tai rodo, kad jie patekę iš dviejų krosnių, kurios greičiausiai vienalaikės ir stovėjo viename pastate. Radiniai datuojami XVII a. antrąja puse. Į duobę suverstos statybinės griuvenos iš sugriauto ar išardyto pastato. Virš duobės susiformavęs XIX a. – XX a. pradžios dvaro kiemo kultūrinis sluoksnis rodo, kad duobė griuvenoms galėjo būti iškasta XVIII a. antroje pusėje. Arklidžių pastatas, kurio pamatai buvo fragmentiškai išlikę, stovėjo ne ilgiau kaip 50 metų – nuo XIX a. devinto ar dešimto dešimtmečio iki XX a. ketvirto dešimtmečio pradžios (žr. 2 pav.) (Ostašenkovienė, 2021, p. 268–271).

2 pav. 2020 metų archeologiniai tyrimai Šiaulių dvaro sodyboje. Buvusių dvaro arklidžių pamatų fragmentas. XIX a. pabaiga – XX a. 4-ojo dešimtmečio pradžia. V. Ostašenkovienės nuotrauka.

Naujausi archeologiniai tyrimai buvo vykdomi 2022 m. rekonstruojamo Šiaulių dvaro parko teritorijoje. Ištirtas 20 m² plotas, žvalgytas bendras 3 418 m² plotas. Tyrimų metu fiksuotos 11 statinių liekanos (pastatai 1–11) ir 2 ūkinės duobės (duobės 1, 2). Išskirtinis pastatas 1, kurio liekanos atidengtos dvaro parko šiaurės rytiniame kampe. Jį sudarė dvi dalys: pietrytinė buvo su skliautiniu rūsiu, šiaurės vakarinė – be rūsio. Atidengtas pastatas

datuojamas XVII–XVIII a. 1682 metų ŠE inventoriuje minimi „Didieji rūmai“. Neatmes-tina galimybė, jog būtent šių rūmų liekanos ir buvo atidengtos.

Kiti tyrimų metu fiksuoti statiniai – ūkinės paskirties. Viename iš jų rastas iš plytų mūrytas krosnies padas. Šiaurės vakarinėje šio pastato pusėje, už akmenų sąvartos fiksuota ūkinė duobė, kurioje rasti 2 936 radiniai ir ypač gausi zooarcheologinė medžiaga (674 gyvūnų kaulų fragmentai, iš kurių išsiskyrė austrių geldelės). Net 96 proc. archeologinių radinių sudaro keramika (2 818 vnt.). Vyrauja kaimiška keramika S profilio pakraštėliu (60 proc.). Glazūruota keramika daugiausia dengta žalia arba žaliai ruda glazūra. Rasta net 30 molinių keptuvių fragmentų – kojelių, rankenėlių, dugnelių su kojelėmis. Koklių aptikta nedaug (34 vnt.). Taip pat duobėje buvo langų ir butelių stiklo, 2 fajansinių lėkščių šukės, 2 pyptųjų koteliai, geležinės krosnies drelės, 7 Jono Kazimiero (1648–1668) ir Kristinos Vazos (1632–1654) **šilingai**. Duobės radiniai datuojami XVII a. viduriu – antrąja puse (ŠAM 4-15, l. 28–29). Keramikos bei gyvūnų kaulų gausa leidžia daryti prielaidą, kad duobė buvo skirta virtuvės atliekoms. Tuomet ir greta jos stovėjusį pastatą su krosnies padu būtų galima įvardyti kaip virtuvę, kurios atliekoms ir buvo naudojama atidengta ūkinė duobė (žr. 3 pav.).

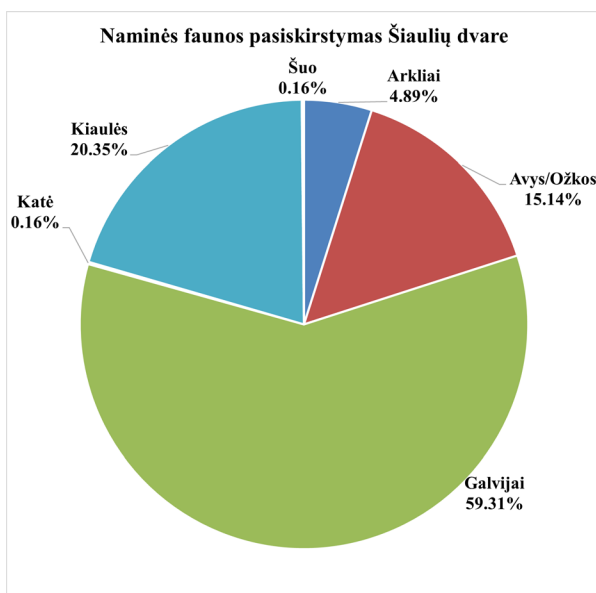
3 pav. 2022 metų archeolo-giniai tyrimai Šiaulių dvaro parke. Spėjamo virtuvės pastato sienos fragmentas, toliau – krosnies padas. XVII a. vidurys – antra pusė. V. Osta-šenkovienės nuotrauka.

2010–2022 metais Šiaulių dvaro teritorijoje ištirtas bendras 533 m² plotas, žvalgytas 10 577 m² plotas, surinkta 8 286 archeologinių radinių bei gausi zooarcheologinė medžiaga. Archeologiniai tyrinėjimai rodo, jog XVI–XVIII a. gyvenamieji ir ūkinės paskirties pastatai buvo statomi šiaurės rytinėje Šiaulių dvaro sodybos dalyje, o nuo XIX a. pradžios dvaro statiniai (išlikę rūmai, virtuvė, arklidės, perstatytas tarnų namas, 2020 metais lokalizuotos arklidės ir dvaro vartai) perkeliama į pietvakarinę sodybos pusę.

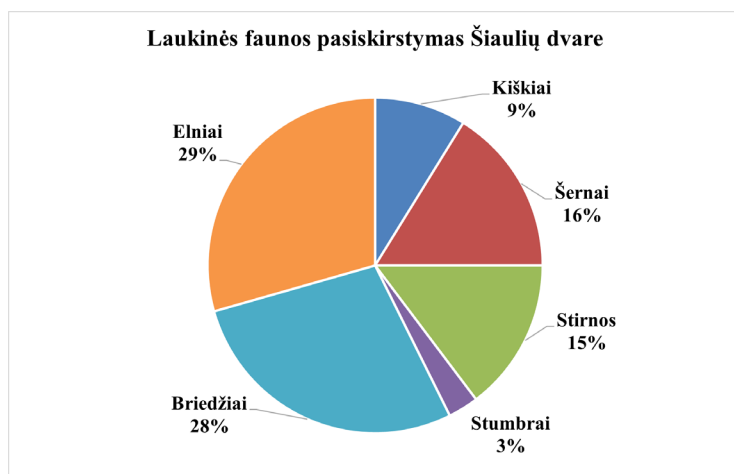
Zooarcheologiniai tyrimai

Apžvelgus Šiaulių dvaro istorinius ir archeologinius tyrimus toliau bus aptariama Virginijos Ostašenkoviėnės 2010, 2014, 2017, 2020 ir 2022 metų tyrimų metu surinkta zooarcheologinė medžiaga ir jos sąsajos su ŠE inventoriais. Minėtų tyrimų dvaro kultūriniuose sluoksniuose iš viso surinkta ir ištirta 1 114 zooarcheologinės medžiagos fragmentų, datuojamų XVII–XVIII a. Dėl kaulų fragmentiškumo nepavyko tiksliai ištirti apie 30 proc. (339 vnt.) visos zooarcheologinės medžiagos. Nustatyta, jog naminė fauna (arkliai, galvijai, avys / ožkos, kiaulės, katė, šuo) sudaro 87 proc. (634 vnt. kaulų) (žr. 4, 6 pav.), laukinė fauna (šernai, stumbrai, briedžiai, elniai, stirnos, kiškiai) – 13 proc. (68 vnt. fragmentų) tirtos medžiagos (žr. 5, 6 pav.). Tiroje medžiagoje išsiskyrė smulkaus graužiko kaulas ir 5 vnt. austrių geldelių fragmentų (0,54 proc.), o paukščių kaulai (67 vnt.) sudarė 6 proc. visos zooarcheologinės medžiagos.

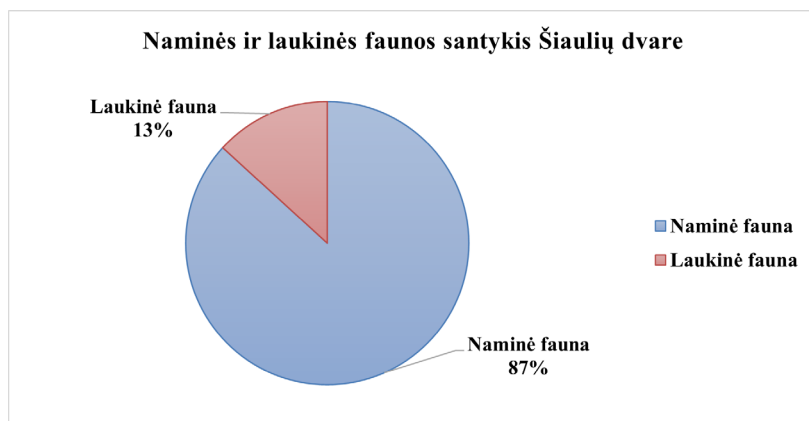
Tyrimo medžiagos duomenys buvo papildyti informacija iš ŠE XVII ir XVIII a. inventorių, kurie saugomi Centriniam senųjų aktų archyve Varšuvoje (*Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie*; toliau – AGAD). Deja, juose informacijos apie dvaro ūkinę veiklą nėra gausu.

4 pav. Naminės faunos pasiskirstymas Šiaulių dvare. Sudarė V. Jonauskienė.

5 pav. Laukinės faunos pasiskirstymas Šiaulių dvare. Sudarė V. Jonauskienė.

6 pav. Naminės ir laukinės faunos santykis Šiaulių dvare. Sudarė V. Jonauskienė.

Inventorių ir ordinacijų (XVII–XVIII a.) informacija apie fauną ŠE

Atliekant tyrimą buvo remiamasi 1640 ir 1689 metų ordinacijomis bei išlikusiais 1649, 1657, 1682, 1708, 1738, 1742 ir 1786 metų ŠE inventoriais. Šiuo metu turima zooarcheologinė medžiaga iš Šiaulių dvaro teritorijos leidžia kalbėti daugiau apie bendras naminės ir laukinės faunos Šiaulių dvare pasiskirstymo tendencijas, ūkiui naudotų gyvulių rūšis. ŠE ordinacijos ir inventoriai rodo, kad Šiaulių dvaro teritorijoje taip pat buvo laikomi arkliai ir šunys. Kita vertus, inventoriuose taip pat minima galvijų savigana, kas leistų daryti prielaidą, kad dvarui priklausančioje teritorijoje ganėsi ir gyvuliai.

Iš 1649 metų inventoriaus žinoma, kad ekonomijos žvejai gaudavę po 3 laisvus valakus žemės už tai, kad dvaro administraciją aprūpintų žuvimi, kai nebuvo galima valgyti mė-

sos (pasninkų laikotarpiais) (Hriškevičius, 1922, p. 852). 1657 metų inventorius papildo turimą informaciją ir nurodo, jog žvejai kitomis dienomis neturi būti verčiami to daryti (AGADa 4163, l. 28).

1657 metų inventoriuje taip pat nurodoma, kad „viską pirkti ir parduoti galima tik turguje. Apyniai, silkė, druska ir įvairūs galvijai, lino grūdai, linas, vaškas, lajus pardavinėjami tik turguje. Iki 10 valandos prekiauja miestiečiai su valstiečiais tarpusavyje. Nuo 10 valandos – visi iš kitur atvykę prekiautojai. Prekybininkai turi dirbti pagal nuostatus, o ne pagal savo fantaziją“ (AGADa 4163, l. 6). Ten pat minima, kad miestuose gyvenantys skerdikai privalo užsiregistruoti dvare bei pagal „dvaro nuostatus lajų ir mentes jie turi atiduoti išdui“. Taigi tokiu būdu dvaras apsirūpindavo taukais ir mėsa. Tas pats inventorius nurodo: „Taip pat leidžiama, pranešus dvarui ir kaimo skerdikams, mėsą į miestą atvežti ir parduoti. Tačiau tik tam tikru laiku – nuo šv. Baltramiejaus iki Užgavėnių“ (AGADa 4163, l. 6).

1657 m. inventoriuje minima, jog vienam ŠE pareigūnui buvo skiriama 8 valakai ir 16 margų žemės palivarke, kurią turėjo įdirbti jo nelaisvieji valstiečiai su savo galvijais (AGADa 4163, l. 30). Todėl galima daryti išvadą, jog palivarkuose galvijai nebuvo auginami. Valstiečių arkliai ir galvijai buvo naudojami dvaro laukams įdirbti ir apskritai sunkiam fiziniam darbui atlikti. Tai patvirtina ir 1708 metų inventoriuje minima ištrauka iš ŠE administratoriaus ordinacijos: „Girdėjau dažnus skundus, kad vaitai, rinkdami mokesčius, nepaiso nuostatų ir kada ypač reikia arklių, jaučių arba javų, ir paima juos iš pavaldinių, turi visa tai sugrąžinti. Arba vaitai bus nubausti“ (Hriškevičius, 1922, p. 864). Kita vertus, dvaro administracija laikė savo arklius. Apie tai liudija 1738 m. inventoriaus ištrauka: „Einant nuo išdinės link miesto – kairėje pusėje stovi nedidelės arklidės dėl administratorių arklių. Dengtos šiaudais“ (AGADc 4168, l. 7). Greičiausiai dvaro arklidėse laikyti arkliai galėjo būti naudojami pirmiausia susisiekimui, galbūt laukams įdirbti.

ŠE valstiečiai, žinoma, laikė galvijus ir kitus gyvulius sau. Apie tai byloja ne viename inventoriuje minima *savigana* (kai galvijai ganėsi neprižiūrimi piemens), ištrypti javai, daržai, numatytos kompensacijos nukentėjusiems už padarytą žalą. 1657 metų ŠE inventoriuje rašoma: „Rudenį ir pavasarį, jeigu laisvai ganytis (*samopas*) paleisti galvijai sutryps javus ir padarys žalą, tada ūkininkas, kurio galvijai tai padarė, nuo galvijo galvos turi sumokėti nuskriaustai pusei po 6 grašius“ (AGADa 4163, l. 7). Arba: „Jei galvijai pabėga į kaimynystę, į kitą kaimą, tai apie paklydėlius turi būti pranešama vaitui. Jie turi būti sugrąžinti be išpirkos. Dvaro pareigūnai negali jų paimti. Suolininkas arba vaitas turi išsiaiškinti, kam jie priklauso“ (AGADa 4163, l. 28). 1649 metų inventoriuje taip pat minima informacija apie pasiklydusius galvijus: „pasiklydusį gyvulį dvaro pareigūnai veda pas suolininką ar pas vaitą, kur jis laikomas, kol atsiras savininkas“ (Hriškevičius, 1922, p. 852). Taip pat nurodoma, kad „negalima imti jokių išpirkų už paimtus gyvulius, tik suolininką apdovanoti už tai, kad pranešė“ (Ibid., p. 844). Jau minėtas 1657 metų inventorius taip pat nurodo: „Išpirkimo už užstatytus galvijus javais nei vaitas, nei kiti pareigūnai negali imti. Pagal generalinius nuostatus, nuskriaustoji pusė turi eiti pas savo suolininką ir spręsti“ (dėl nesantaikų, susijusių su gyvuliais) (AGADa 4163, l. 7).

Fernand Braudel (1986, p. 70–71) pažymi, jog Europoje šiltuoju metų laiku didžiąją laiko dalį jaučiai, karvės, arkliai laisvai (ar pusiau laisvai) ganėsi menkliau prižiūrimi ar net beveik sulaukėję. Gyvenimo pradžioje ir pabaigoje jaučiai, karvės, arkliai laisvai ganyti miškuose, krūmynuose ir kitose žemdirbystei nepritaikytose vietose.

Hansjörg Küster (2008, p. 77–78) teigia, kad, nors ir buvusi galimybė bandą išginti į tolimesnes ganyklas, tačiau pirmenybė dėl praktinių sumetimų vis tiek buvusi teikta arčiau buvusiems miškams. Besiganantys gyvuliai nuėsdavo dalį ūglių ir miško paklotės. Dainius Elertas pastebi, jog LDK statutuose matyti perėjimo procesas iš pusiau laisvo ganymo miškuose į griežčiau reguliuojamą, veikiant Valakų reformai. Autorius remiasi 1529 metų I Lietuvos Statuto IX skyriaus („Apie gaudymvietes, apie girias, apie drevinį medį, apie ežerus, apie bebrynus, apie apynynus, apie sakalų lizdus“) III straipsniu ir 1588 metų III Lietuvos Statuto XIII skyriaus („Apie grobimus ir atlygius“) II straipsniu „Kokiu būdu reikia elgtis ganykloje ir apie grobimus iš ganyklų“, kuriame aprašyta tvarka atspindi įgyvendinamos reformos pokyčius kraštovaizdyje. Pasak autoriaus, „laisvas gyvulių ganymas buvo griežtai apribotas laike: „kumelių kaimenė, arkliai ir įvairūs gyvūnai gali laisvai ganytis be piemens tik iki Švento Jurgio dienos, tačiau ne po rugienas ir ne po kitus javus, bet jau praėjus savaitei po Šventojo Jurgio dienos, per visą vasarą iki Visų Šventųjų dienos, kiekvienas turi prie savo gyvulių sargą arba piemenį turėti. O senatis susimokėti už nuganyimą neturi tęstis ilgiau, kaip tik pagal senąjį paprotį iki Kalėdų, javais ir šienų“ (Elertas, 2023, p. 213).

Remiantis 1649 metų inventoriu yra žinoma, kad palivarkai buvo įkurti Šiauliuose, Joniškyje ir Žagarėje. Tačiau palivarkai „stovėjo tušti, nei pareigūnai naudojosi, nei karaliaus išdui mokama nuo jų nebuvo“. Jau XVII a. viduryje iš ŠE pareigūnų buvo reikalaujama rūpintis savo nelaisvaisiais valstiečiais ir galvijais (Hriškevičius, 1922, p. 839). 1657 metų inventorius papildė turimą ir taip negausią informaciją ir nurodo, kad minėtiems trims palivarkams priklausė daug žemės (AGADa 4163, l. 10).

Be daugelio autorių minimos laisvos gyvulių ganiavos, šaltuoju metų laiku reikėjo pasirūpinti jų laikymu ir pašaru. 1657 metų inventorius mini, jog „palivarkas ir kluonas sunaikinti švedų“, išskiriami du tvenkinukai, kurių vienas palivarke, kitas – netoli dvaro. Minima ir šienaujama pieva prie Talkšos ežero (AGADa 4163, l. 30). 1682 metų inventoriaus dvaro pastatų aprašyme minima daržinė šienai laikyti (*odryna*), kuri buvusi medinė, dengta šiaudais. Prie išdinės stovėjo keturi svirnai. Už jau minėtos kepyklos – tvartas galvijams iš rąstų ir dengtas šiaudais. Vartai iš lentų. Taip pat yra viena daržinė šienai laikyti, dengta šiaudais. Kita daržinė įvažiuojant iš dvaro prieš palivarko vartus, kitoje pusėje, dengta šiaudais. Tame palivarke vienas tvenkinys žuvims su ištaka vandeniui nuleisti (AGADb 4164, l. 5). 1640 metais ŠE ordinacijoje pabrėžiama, kad palivarkų žemę turi įdirbti ekonomo nelaisvieji žmonės ir jo galvijais, bet ne ekonomijos pavaldiniai, kurie moka činšą (Hriškevičius, 1922, p. 835). Galima kelti prielaidą, kad 1682 metų inventoriuje minimas vienintelis tvartas buvo pastatytas ekonomo galvijams laikyti.

1738 metų inventoriuje minima, jog 1736 metais sudegė didieji rūmai. Liko tik du kaminai. Toliau – klėtis, kur laiko javus, taip pat minimas nedidelis svirnelis, dengtas šiaudais (AGADc 4168, l. 5). Palyginimui – prie Žagarės dvaro aprašo nurodoma, kad „tvartas tuščias ir senas“ (AGADc 4168, l. 167). 1742 metų inventoriuje irgi minimi 1736

metais sudegę rūmai, taip pat sandėlis grūdams, dengtas medinėmis lentelėmis (AGADd 4169, l. 11–12).

Tyzenhauzo reformos ŠE ir Šiaulių dvare apėmė visas ūkio sritis, tarp jų ir gyvulininkystę. 1768–1769 metais keturiose ekonomijos gubernijose (Šiaulių, Joniškio Žagarės ir Gruzdžių) buvo naujai įkurtas 21 palivarkas. Palivarkuose pasirūpinta nauja veislinių galvijų banda: olandų veislės jaučiai ir karvės, anglų ir prūsų avys bei kiaulės, iš Ukrainos – jaučiai. Tuo tikslu buvo išleista net 53 tūkst. auksinų (Marčėnas, 1969, p. 33, 44).

Naminė fauna Šiaulių dvare

Pateikiamame 4 pav. matyti naminės faunos pasiskirstymas Šiaulių dvare. Pateikiami duomenys remiasi šiuo metu žinoma medžiaga, gauta fragmentiškai archeologiškai kasinėjant Šiaulių dvaro teritoriją. Didžiausias naminės faunos kiekis priklauso galvijams (59 proc.), kiaulėms (20 proc.), avims / ožkoms (15 proc.), arkliams (~5 proc.). 2014 metų medžiagoje išsiskyrė katino apatinio žandikaulio fragmentas, o 2020 metų tyrimų metu aptiktas vienas šonkaulio fragmentas, skiriamas šuniui. 1682 metų inventoriuje aptinkamas fragmentiškas šunidžių paminėjimas: „Šunidės prieš rūmelius naujos, dengtos šiaudais“ (AGADb 4164, l. 2).

Nustatytas naminės faunos MIS siekė 73, kurių 28 skirtini galvijams (0,5–4 metų amžiaus); avims / ožkoms skirtini 15 individų, (1–4 metų amžiaus); arkliams – 8 (1 individo amžius siekė 15–20 mėnesių); kiaulėms – 20 (<2 mėnesių – 3,5 metų amžiaus); katinui ir šuniui – po 1. Visi įmanomi amžiaus nustatymai buvo atlikti remiantis Lino Daugnoros ir Algirdo Girininko (1996, p. 11) pateikta atskirų gyvūnų rūšių kaulų epifizių ir diafizių suaugimo laiko metodika.

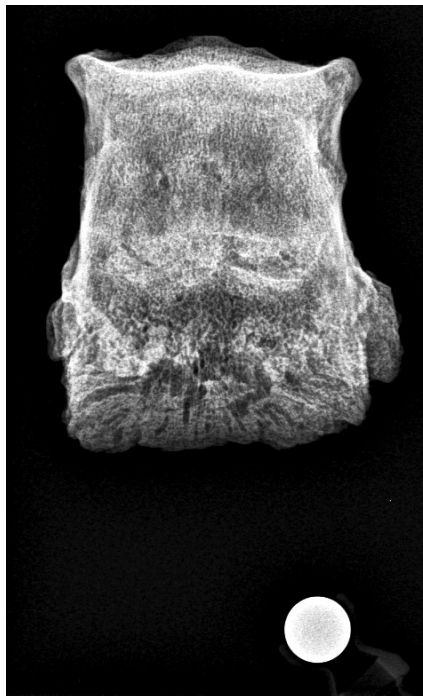
2014 metų tirtoje medžiagoje išskirta patologija – arklio kanopos sąnario išorinė ankilozė (kanopos sąnario nejudrumas). Rasta XVII a. vidurio – antros pusės ūkinėje duobėje. Fiksuota kanopos problema gali būti siejama su sunkiu fiziniu darbu ar traukimu (Daugnora ir Thomas, 2002, p. 73) (žr. 7, 8 pav.).

Inventoriuose nuolat aptinkami arklidžių paminėjimai. 1657 metų ŠE inventoriuje minimos arklidės: „Einant link vartų, kairėje pusėje, senos arklidės, šiaudais dengtos, su vartais“ (AGADa 4163, l. 29); 1682 metų inventoriuje prie dvaro pastatų aprašymo randama: „Grįžtant į vakarus – arklidės (*stajnia*), neseniai sudegusios, dabar naujai atstatytos, šiaudais dengtos. Netoli arklidžių – *vežiminė*, dengta šiaudais, su dvigubais vartais“ (AGADb 4164, l. 4–5).

1738 metų inventoriuje prie dvaro pastatų aprašymo minima: „Nuo pagrindinio pastato einant link arklidžių, kairėje pusėje sodas. Arklidės senos, tik tai likęs pats galas, visa kita supuvę, tinkama tik kūrenimui. Už tų arklidžių – naujos, nedidelės arklidės, kurios dengtos šiaudais. Toliau – klėtis, kur laiko javus. Einant nuo iždinės link miesto – kairėje pusėje stovi nedidelės arklidės dėl administratorių arklių. Dengtos šiaudais“ (AGADc 4168, l. 115–116). Palyginimui – trumpas arklidžių paminėjimas fiksuotas ir Žagarės rakto aprašyme: „Senos arklidės, reikalingos remontuoti, dengtos šiaudais, be vartų“ (AGADc 4168, l. 167).

7 pav. I patologijos atvejis iš XVII a. vidurio – antros pusės ūkinės duobės turinio. Arklio kanopos sąnario išorinė ankiliozė (kanopos sąnario nejudrumas). Dorsalinės pusės fotofiksacija. D. Paparigos nuotrauka.

8 pav. I patologijos atvejis iš XVII a. vidurio – antros pusės ūkinės duobės turinio. Arklio kanopos sąnario išorinė ankiliozė (kanopos sąnario nejudrumas). Dorsalinės pusės rentgenas. R. Bartkaus nuotrauka.

1742 metų inventoriuje taip pat minimos arklidės: „Nuo kepyklėlės einant, kairėje stovi nedidelės arklidės, dengtos šiaudais“. Tame pačiame inventoriuje minimas ir sandėlis grūdams, dengtas medinėmis lentelėmis, ir išdinė, už kurios „toliau arklidės, neseniai pastatytos, dengtos šiaudais, su vartais, kurie atsidaro į abi puses“ (AGADd 4169, l. 11–12). Matoma, kad XVII a. viduryje – XVIII a. pirmoje pusėje dvaro administracija turėjusi atskiras arklides.

Arklidės minimos ir 1786 metų inventoriuje, jose buvo laikoma 7 šyvi, pilki, bėri arkliai (LVIA 11-1-1314, l. 22).

Toliau pateikiamas pavyzdys iš 2017 metų tyrimų medžiagos, susisiejantis su jau minėtais faktais iš ŠE inventorių apie sunkų fizinį darbą, traukimą (minėta vežiminė). Išskirtas antrasis patologijos atvejis – arklio plaštakos raiščio, besijungiančio su trečiuoju pėdos kaulu, sukaulėjimas (žr. 9, 10 pav.). Plaštaka iš XVII a. pirmos pusės dvaro kultūrinio sluoksnio.

Plačiau ir kur kas didesnės apimties tyrimas apie arklių patologijas buvo darytas 2002 metais Daugnoros ir Ričardo Thomo. Tirta 280 arklių palaikų iš VIII–XI a. datuojamų Masteikių ir Marvelės kapinynų vidurio Lietuvoje. Nustatyta, kad 35 individai (12,50 proc.)

buvę su patologijomis. Iš pastarųjų gausiausiai identifikuota (43 proc. autorių tirtų atvejų) ir buvo Šiaulių dvaro medžiagoje išskirta antroji patologija – *Desmoiditis ossificans ligamentum interosseum* (grifeliniai kaulai priaugę, kai sukaulėja raištis, jungiantis su III pėdos kaulu). Nurodoma, jog aptariama patologija fiksuota abiejų lyčių individams, nuo 4 iki 16 m. amžiaus tarpsnyje (Daugnora ir Thomas, 2002, p. 68–74).

9 pav. II patologijos atvejis iš XVII a. pirmos pusės kultūrinio sluoksnio. Arklio plaštaka su fiksuotu *Desmoiditis ossificans ligamentum interosseum* (sukaulėjęs raištis, besijungiantis su III pėdos kaulu). Lateralinės pusės fotofiksacija. D. Paparigos nuotrauka.

10 pav. II patologijos atvejis iš XVII a. pirmos pusės kultūrinio sluoksnio. Arklio plaštaka su fiksuotu *Desmoiditis ossificans ligamentum interosseum* (sukaulėjęs raištis, besijungiantis su III pėdos kaulu). Lateralinės pusės rentgenas. R. Bartkaus nuotrauka.

2017 metų tyrimų medžiagoje fiksuotas trečiasis patologijos atvejis – arklio pėda, paveikta špato (*Chronica deformans tarsi*), iš XVII a. antros pusės – XVIII a. pradžios dvaro kultūrinio sluoksnio (žr. 11, 12 pav.). Špatas – tai arklių (retai darbinių jaučių) liga – lėtinis kojų kaulų uždegimas. Špatas gali būti siejamas ne tik su genetika, paveldėjimu, bet ir rodo, kad individas galėjo būti naudojamas traukimui bei krovai. Ši patologija taip pat gali būti siejama su tuo, jog sunkiam darbui kinkytas individas darbo metu nuolat turėjo sąlytį su kietu paviršiumi ar patyrė sausgyslių patempimą dėl nelygaus paviršiaus (Daugnora ir Thomas, 2002, p. 69). Špatas minimame tyrime buvo fiksuotas individams nuo 5–5,5 iki 16 m. amžiaus (Ibid., p. 73).

11 pav. III patologijos atvejis iš XVII a. antros pusės – XVIII a. pradžios kultūrinio sluoksnio. Arklio pėda, paveikta špato. Dorsalinės pusės fotofiksacija. D. Paparigos nuotrauka.

12 pav. III patologijos atvejis iš XVII a. antros pusės – XVIII a. pradžios kultūrinio sluoksnio. Arklio pėda, paveikta špato. Plantarinio paviršiaus rentgenas. R. Bartkaus nuotrauka.

Kiek išsamiau naminės faunos vaizdą Šiaulių dvare pateikia 1786 metų inventorius, surašytas jau po Tyzenhauzo nušalinimo iš karališkų ekonomijų administratoriaus pareigų ir mirties. Jame išlikęs tikslus laikytų naminių gyvulių, laikomų ŠE palivarkuose, skaičius. Toliau pateikiami konkretūs skaičiai, nurodantys, kiek ir kokių gyvulių buvo laikyta Šiaulių rakte. Pavyzdžiui, matyti, kad galvijų ūkis čia išskirstytas į olandiškų ir vietinių (pavadintus naminiais / „domowe“) galvijus. Pastarieji išvardyti dar smulkiau, t. y. olandiškų galvijų: nekastruotų senų bulių 4 vienetai, melžiamų karvių 3, nemelžiamų telyčių, pirmus metus duodančių pieną karvių ir jaunų karvių po vieną, vasarinių veršelių 2, veršelių 3 vienetai. „Naminiai“ galvijai čia suskirstyti į senus nekastruotus jaučius (3), kastruotus jaučius (18), senas melžiamas karves (69), pirmus metus duodančias pieną karves (3), telyčias (8), veršelius ir teliukus (51). Galima daryti išvadą, kad dominavo ne atvežtiniai, bet vietinės veislės galvijai. Be to nurodoma, jog Šiaulių rakte buvo ir kiaulių (31, iš jų 2 kuiliai, 26 meitėliai ir 3 motininės) bei senų bičių avilys. Galiausiai minima, kad arklidėse buvo 7 arkliai (LVIA 11-1-1314, l. 21v–22). XVIII a. antros pusės inventorius sudarytas jau po Tyzenhauzo reformų, todėl su turima išlikusia zooarcheologine medžiaga, kuri archeologiškai buvo datuota XVII–XVIII a., koreliuoja tik iš dalies ir platesnių išvadų daryti neleidžia.

Laukinė fauna Šiaulių dvare

Laukinės faunos pasiskirstymas Šiaulių dvare (5 pav.) leidžia pamatyti, kad didžiąją dalį sudaro elnių (29 proc.) ir briedžių kaulų fragmentai (28 proc.). Toliau mažėjimo tvarka – šernų (16 proc.), stirnų (15 proc.), kiškių (9 proc.) bei stumbrų (3 proc.) kaulų liekanos. Tarp tirtos medžiagos išskirtas vienas graužiko dubenkaulio fragmentas ir 5 vienetai prabangos prekių – austrių – geldelių, aptiktų 2022 metų tyrimų metu XVII a. antros pusės ūkinėje duobėje (žr. 13 pav.). Nustatytas laukinės faunos MIS (be minėto graužiko ir austrių) siekė 30, kurių 9 skirtini briedžiams, 7 elniams, 5 šernams, po 4 stirnoms ir kiškiams, 1 stumbrui.

13 pav. Austrių geldelės iš XVII a. antros pusės ūkinės duobės. V. Jonauskienės nuotrauka.

14 pav. II briedžio pirštakaulis (kirstas, graužtas). Lateralinės pusės fotofiksacija. V. Jonauskienės nuotrauka.

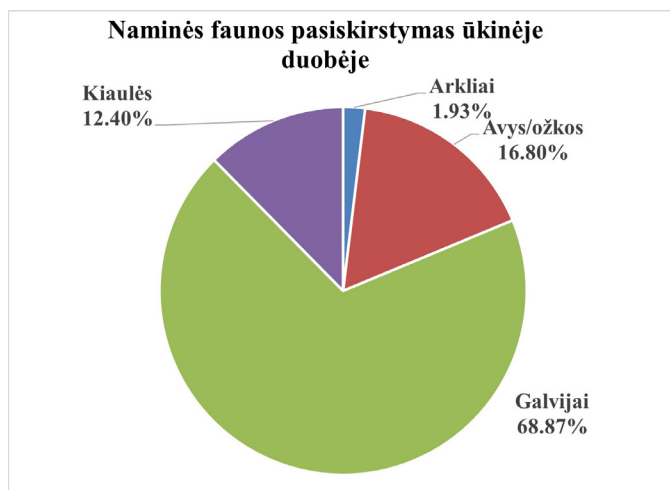
Šiaulių dvaro medžiaga leidžia pagrįsti ir medžioklės faktą. Pasirinktas geriausiai išlikęs pavyzdys – 2022 metų tyrimų metu XVII a. antros pusės kultūriniame sluoksnyje surinkti briedžių pirštakauliai (vienas pirmasis ir du antrieji). Pastarieji su dorojimo žymėmis – įpjovomis. Vienas iš dviejų antrųjų briedžio pirštakaulių kirstas ir graužtas (žr. 14 pav.). Turima medžiaga gali iš dalies koreliuoti su 1689 metų ŠE ordinacija, kuri uždraudė medžioti tiek saviems, tiek svetimiems ŠE teritorijoje, nes ekonomijos pavaldiniai dėl medžioklės patiria didelę žalą (34 straipsnis). Taip pat draudžiama statyti spąstus, o pavaldiniai, kurie turi atlikti medžioklės prievolę, gali medžioti vilkus, lūšis, meškas. „Ką užmuš, pagal paprotį atiduoti dvarui. Tie gyventojai, kurie dėl malonumo norėtų šaudyti, tuomet dvarui turi sumokėti 10-čia paukščių per metus, o jeigu užmuštų plėšrųjį žvėrį, tai jį turi atiduoti dvarui arba sumokėti 10 kapų grašių baudą“ (35 straipsnis) (Kutrzeba ir Mańkowski, 1938, p. 170–171). 1742 metų ŠE inventoriuje rašoma: „Draudžiama medžioti ir užmušti žvėris, taip pat tuos, kurie medžioja paukščius miškuose ir laukuose, reikia bausti kaip ir ankstesni nuostatai reikalauja (23 str.): Miškuose žmonės žvėris vis dar užmuša, o paukščius šaudo ir nieko nemoka išdui ir dvarui. Ekonomijos generaliniam medžiokliui – juos kontroliuoti“ (AGADd 4169, l. 5).

Ūkinė duobė virtuvėms atliekoms kaip atskiras kompleksas Šiaulių dvaro kasdienybei pažinti

Atsižvelgiant į tai, kad archeologiniai tyrimai Šiaulių dvarvietėje buvo nesistemiški ir kai kada – visiškai atsitiktiniai, pateikti zooarcheologinės medžiagos apibendrinimai (pavyzdžiui, gyvūnų rūšių pasiskirstymas, naminių ir laukinių gyvūnų pasiskirstymas) gali būti tik labai riboti. Toliau buvo pasirinkta detaliau panagrinėti ir apibendrinti medžiagą iš vieno visiškai ištirto uždaro komplekso (kaip savotišką atvejo tyrimą). Palyginimui su visa ištirta medžiaga pasirinkta 2022 metų tyrimų metu surinkta zooarcheologinė medžiaga iš ūkinės duobės, kurioje esanti keramikos bei gyvūnų kaulų gausa leidžia daryti prielaidą, jog duobė buvo skirta virtuvės atliekoms.

Visuose išlikusiuose dvaro inventoriuose visada minima jame buvus virtuvę ir kepyklą, kuriose, be abejo, buvo gaminamas kasdienis maistas dvaro gyventojams. Pavyzdžiui, 1657 metų inventoriuje minima virtuvė (*kuchnia*) su mūrytu kaminu. Prie jos – kambarėlis su žalių koklių krosnimis, taip pat išskirta kepykla, sodas su vyšnių, kriaušių ir obuolių medžiais (AGADa 4163, l. 29). 1682 metų inventoriuje minima virtuvė, šalia esanti kepykla su dviem krosnimis duonai kepti, nurodoma „rūmeliuose“ buvus bravorą. Tame pačiame inventoriuje nurodoma, kad už dvaro buvęs palivarkas, „kuris žiogrine tvora aptvertas“, jame irgi buvusi kepykla (AGADb 4164, l. 5). 1708 metų inventorius taip pat nurodo dvare buvus kepyklą ir virtuvę (Hriškevičius, 1922, p. 864). 1738 metų inventoriuje prie dvaro pastatų aprašymo taip pat minima kepykla (*piekarnia*) ir virtuvė (*kuchenka*), nurodoma, kad „dvaro kieme – senas, bet geras šulinys, su gerve semti vandeniui“ (AGADc 4168, l. 5). Palyginimui – tame pačiame inventoriuje galima aptikti ir tai pačiai ekonomijai priklausiusio Joniškio dvaro aprašymą. Jame taip pat minima kepykla, virtuvė su židiniu, priklausanti dvarui. Židinyne medinis, užpiltas žemėmis. Minimas bravoras ir dar viena

kepykla (AGADc 4168, l. 116). Žagarės raktas taip pat priklausė ŠE. Prie jo aprašymo 1738 metų inventoriuje galima rasti kepyklos, stovėjusios kieme, paminėjimą, minimas ir svirnelis su krosnimis (AGADc 4168, l. 167). Skurdžiame Gruzdžių dvaro aprašyme minimas nedidelis svirnas su priesvirniu, dengtas šiaudais, nerakinamas. Dvaras aptvertas paprastai (žiogrine tvora). Yra daržas, tiltas į miestą (AGADc 4168, l. 206). Galiausiai, išlikusiame 1742 metų inventoriuje prie Šiaulių dvaro pastatų aprašymo minima virtuvė ir kepykla, „kitame gale su dviem krosnimis“ (AGADd 4169, l. 11–12).

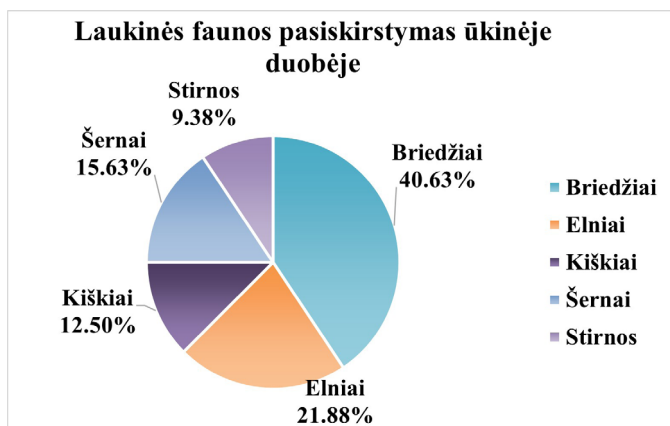

15 pav. Naminės faunos pasiskirstymas ūkinėje duobėje iš 2022 metų archeologinių tyrimų.
Sudarė V. Jonauskienė

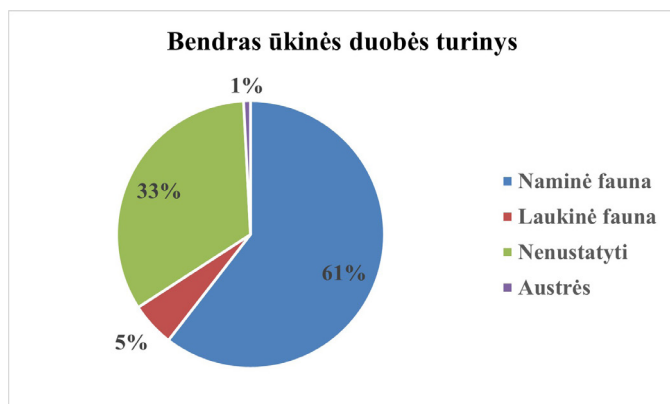
Norint, kad turimi istoriniai duomenys bent kiek atsispindėtų ir ištirtoje ūkinės duobės zooarcheologinėje medžiagoje, toliau pateikiama trumpa zooarcheologinės medžiagos apžvalga. 2022 metų tyrimų metu ūkinėje duobėje iš viso buvo surinkta 650 vienetų naminės ir laukinės faunos bei paukščių kaulų fragmentų. Pastarieji į bendrą statistiką įtraukti nebuvo dėl savo fragmentiškumo. Naminė fauna (arkliai, avys / ožkos, galvijai ir kiaulės) sudarė apie 61 proc. visos tirtos ūkinės duobės medžiagos (363 vienetai kaulų fragmentų) (žr. 15 pav.), laukinė (briedžiai, elniai, stirnos, kiškiai, šernai) – vos apie 5 proc. (32 vienetai kaulų fragmentų) (žr. 16 pav.), o nenustatytų kaulų fragmentų buvo apie 33 proc. (200 vienetų fragmentų). Tirtoje medžiagoje taip pat išsiskyrė ir prabangos prekių grupė – 5 vienetai austrių geldelių, jie sudarė apie 1 proc. visos tirtos ūkinės duobės medžiagos (žr. 17 pav.).

Valgomoji austrė (lot. *Ostrea edulis*) – austrių šeimos rūšis, paplitusi Atlanto vandenyne ir Viduržemio jūroje. Ši austrių rūšis yra valgoma ir laikoma delikatesu. Remiantis istoriniais duomenimis, austrės buvo vartojamos ir LDK. Iš Vilniaus pilių komplekso archeologinių tyrimų žinoma, kad, greta gausiai aptiktų naminių ir laukinių gyvulių, paukščių bei žuvų kaulų, rasta ir valgomųjų austrių geldelių. Austrės buvo prabangos maistas, kuriuo mėgavosi diduomenė. LDK virtuvėje šios jūrų gėrybės turėjo atsirasti

dėl Viduržemio jūros virtuvės įtakos, greičiausiai XVI a. antroje pusėje. Austrių vartojimo pikas pasiektas XVIII a., kartu su vis labiau į Abiejų Tautų Respublikos virtuvę besiskverbiančia prancūziška kultūra. Naujove laikytas visokių „bjaurybių“ valgymas – varlių ir vėžlių, austrių ir sraigčių – tapo įprastiniu bajorijos maistu (LII 4251). XVIII a. Anglijos autoriai mini avieną, įdarytą austrėmis, kaip turtingųjų maistą (Braudel, 1982, p. 184). Taigi matyti, kad Šiaulių dvaro administracija, neatsilikdama nuo vakarietiško stalo valgymo tradicijų, taip pat mėgavosi šiuo prabangiu maistu.

16 pav. Laukinės faunos pasiskirstymas ūkinėje duobėje iš 2022 metų archeologinių tyrimų. Sudarė V. Jonauskienė

17 pav. Bendras ūkinės duobės turinys iš 2022 metų tyrimų. Sudarė V. Jonauskienė

Iš XVIII a. Radvilų užsakymo matyti, kad jas pirkdavo ne tik marinuotas (kas pratęsia jų galiojimo laiką), bet ir žalias. Šios jūrų gėrybės į Rytų Baltijos regioną XVII–XVIII a. galimai buvo importuojamos iš Vatų jūros (pietrytinė Šiaurės jūros dalis). Vokietijoje, Vatų jūros pakrantėje, prekyba austrėmis prasidėjo dar XIII a. Iš čia jos buvo gabenamos į Hamburgą, iš kur toliau vyko platesnė prekyba (LII 4251).

Vertinant bendrą ir šio atskiro atvejo duomenų palyginimą, matyti, kad naminės faunos pasiskirstymas ūkinėje duobėje praktiškai nesiskyrė nuo bendrų duomenų. Didžiausią procentą abiem atvejais sudarė galvijų kaulai (atitinkamai apie 59 proc. bendrai ir apie 69 proc. ūkinės duobės atveju), toliau – kiaulių kaulai (20 proc. bendrai ir 12 proc. ūkinėje duobėje), avys / ožkos bendrai siekė 15 proc., o ūkinės duobės atveju – apie 17 proc. ir arkliai, bendrame tyrime sudarė apie 5 proc., o ūkinės duobės atveju – apie 2 proc. tirtos medžiagos.

Glaustai žvelgiant į laukinės faunos palyginimą ūkinės duobės atveju su bendru tyrimu, atitinkamai matyti, kad rezultatai gan panašūs. Ūkinės duobės atveju daugiausia identifiukuota briedžių kaulų fragmentų (apie 41 proc.) (atitinkamai bendrame tyrime jų kiekis siekė 28 proc.); elnių kaulai duobės turinyje sudarė apie 22 proc. (bendrame tyrime jų kiekis siekė 29 proc.); šernų kaulai ūkinėje duobėje siekė apie 16 proc. (kai bendrame tyrime jų kiekis sudarė 16 proc.); kiškių kaulų fragmentų ūkinėje duobėje buvo rasta apie 13 proc. (bendrame tyrime – 9 proc.), galiausiai stirnų kaulai ūkinėje duobėje sudarė apie 9 proc. visos tirtos duobės laukinės faunos medžiagos (bendrame tyrime stirnų kaulų kiekis siekė 15 proc.).

Bendrų duomenų palyginimas su vieno uždaro komplekso apibendrinta medžiaga suteikia galimybę dvaro gyvulių ūkio kasdienybę pamatyti kiek siauriau. Atlikus šį palyginimą matyti, kad gauti tyrimų rezultatai iš esmės nesiskyrė – tiek naminės, tiek laukinės faunos kiekis ūkinėje duobėje ir bendrame tyrime praktiškai koreliuoja ir beveik nesiskiria. Virtuvės atliekų duobė rodo, jog pagrindiniai maistui vartoti naminiai gyvūnai – galvijai, avys / ožkos, kiaulės, nors rasta ir 7 vienetų arklių kaulų; iš laukinės faunos valgyti briedžiai (jau minėti ūkinėje duobėje surinkti briedžių pirštakauliai su dorojimo ir graužimo žymėmis), elniai, kiškiai, šernai ir stirnos. Toks naminės ir laukinės faunos pasiskirstymas iš esmės atspindi, kad Šiaulių dvare daugiausia buvo auginami ir (a)r maistui vartojami naminiai gyvuliai, o medžioklės metu sugauti laukinės faunos atstovai tik kukliai papildė kasdienę dvaro administracijos mitybą.

Išvados

Tirta medžiaga pateikia bendrą naminės ir laukinės faunos pasiskirstymą šiuo metu turimoje Šiaulių dvaro zooarcheologinėje medžiagoje. Nustatyta, jog naminė fauna Šiaulių dvare dominavusi ir sudarė apie 85 proc. visos tirtos medžiagos. O laukinei faunai skiriama vos 15 proc. Pateikti skaičiai neturi rodyti ir nerodo konkrečios Šiaulių dvaro ūkinės situacijos aptariamam laikotarpiui. Išlikusi medžiaga leidžia pažvelgti į vyrausias tendencijas – naminės ir laukinės faunos kiekių skirtumus, iš dalies – naminių gyvūnų buvimą dvare (katės ir šuns kaulai iš XVII a. vidurio – antros pusės kultūrinio sluoksnio), prabangos prekių vartojimą ir vakarietiškos kultūros atspindžius (austrių gėdelės).

Verta atkreipti dėmesį, kad, nors ir inventuriuose neminimi kiti gyvūnai, identifiukuoti zooarcheologinės medžiagos tyrimų metu (tokie kaip avys, ožkos, įvairūs paukščiai), dvaro administracija bet kada galėjusi jų įsigyti savo reikmėms. Yra žinoma, kad į Šiaulių dvarą atvykdavo įvairūs pasiuntiniai iš valdovo, LDK administracijos, jame taip pat būdavo priimami kilmingi pakeleiviai, kas iš dalies atspindi ir tirtoje zooarcheologinėje medžiagoje.

Atskiro visiškai ištirto komplekso – virtuvės atliekų duobės – medžiagos palyginimas su bendru tyrimu parodė, jog gauti rezultatai praktiškai nesiskyrė nuo bendro tyrimo rezultatų. Pagrindiniai dvaro ūkiui ir (ar) maistui vartoti naminiai gyvuliai buvo galvijai, avys / ožkos, kiaulės, nors ūkinėje duobėje aptikta ir arklių kaulų. Tarp pastarųjų išsiskyrė trys patologijos atvejai, rodantys arklių naudojimą ūkyje – krovos ar tempimo darbams atlikti ir koreliuoja su rašytinių šaltinių teikiamais duomenimis – inventoriuose minimomis arklidėmis ir vežiminėmis.

Turint omenyje, kad XVII a. antroje pusėje ŠE medžioklė buvusi griežtai apribota, tai atsispindi ir laukinės faunos zooarcheologinės medžiagos tyrime – čia daugiausia identifikuoti elnių, briedžių, stirnų, šernų, kiškių ir stumbrų kaulai.

ŠE inventoriai išlikę fragmentiškai, todėl informacijos apie konkrečius naminius gyvulius ir jų skaičius praktiškai nėra išlikę. Straipsnyje pateikiama ŠE inventorių teikiama informacija tik tiek, kiek yra susijusi su gyvulių ūkiu. Išimtis – 1786 metais (po Tyzenhauzo valdymo) sudarytas detalus ŠE inventorių, kuriame surašyti raktuose laikomi gyvuliai, priklausantys dvarui. Deja, su turima išlikusia zooarcheologine medžiaga, kuri archeologiškai buvo datuota XVII–XVIII a., koreliuoja tik iš dalies ir platesnių išvadų daryti neleidžia.

Turimi ŠE inventoriai ir gauta zooarcheologinės medžiagos statistinė analizė leidžia plačiau pažvelgti į XVII–XVIII a. valdovo dvaro Šiauliuose kasdienybę ir per turimus duomenis apibūdinti bendras jame buvusio gyvulių ūkio tendencijas.

Šaltiniai

- AGADa – Inwentarze dóbr, 1657. Archiwum Główne Akt dawnych w Warszawie, ar.dz. XXV, nr. 4163.
 AGADb – Inwentarze dóbr, 1682. Archiwum Główne Akt dawnych w Warszawie, ar.dz. XXV, nr. 4164.
 AGADc – Inwentarze dóbr, 1738. Archiwum Główne Akt dawnych w Warszawie, ar.dz. XXV, nr. 4168.
 AGADd – Inwentarze dóbr, 1742. Archiwum Główne Akt dawnych w Warszawie, ar.dz. XXV, nr. 4169.
 Jocys, V. (1994). Didždvario dvaras Šiaulių m.. Vilnius, 1994. [Elektroninis išteklis]. file:///C:/Users/PC/Downloads/Papildomi_duomenys-7.pdf
 Hriškevičius, M. (1922). Šiaulių ekonomijos karaliaus stalo dvarų istorinis aprašymas nuo jos pradžios lig pusės XIX šimtmečio. Vertė Mečislovas Dovoina-Silvestravičius. *Mūsų senovė*, 4–5, 809–865.
 LII - Egidijus Ožalas, Eglė Montvilaitė. *Vilniaus Žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Vakarinio korpuso ir jo prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita*. Lietuvos istorijos institutas, b. 4251.
 LVIA – *Fundum Administracyi Szawelskiej. 1786 m.* Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 11, ap. 1, b. 1314.
 ŠAM – Virginija Ostašenkovienė. Šiaulių dvaro sodybos (626), vad. Didždvariu, parko (26490), Šiaulių m. sav., 2022 m. žvalgomųjų archeologinių tyrimų bei archeologinių žvalgymų ataskaita. Šiaulių „Aušros“ muziejus, f. 4, ap. 15.

Literatūra

- Braudel, F. (1982). *Civilization and Capitalism 15th–18th Century. The Structures of Everyday Life, I*. California: University of California Press.
 Braudel, F. (1986). *Struktury povsednevnosti: vozmosznoe i nevozmosznoe. Materialinaja civilizacija, ekonomika i kapitalizam XV–XVIII vv.*, 1. Moskva.

- Daugnora, L. ir Girininkas, A. (1996). *Osteoarcheologija Lietuvoje. Vidurinysis ir vėlyvasis holocenas*. Vilnius: Savastis.
- Daugnora, L. ir Thomas, R. (2002). Horse burials from Middle Lithuania: a paleopathological investigation. *9th ICAZ Conference in Durham. Diet and health in past animal populations*. Durham.
- Elertas, D. (2023). *Žemėvalda ir socialinė-ūkinė struktūra Klaipėdos valsčiuje: pirmieji sekuliarizuotos Prūsijos dešimtmečiai*. Daktaro disertacija. Klaipėdos universitetas.
- Gerbutavičiūtė, A. (2015). Šiauliai, Aušros alėja, Dvaro gatvė, dvaro sodyba. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2014 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 610–640.
- Jonutis, G. (2017). Šiauliai, Dvaro g. 97, dvarvietės teritorija. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2016 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 524–540.
- Kiaupa, Z. (1991). Šiauliai XV a. – 1765 m. In L. Mulevičius (red.), *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)* (p. 16–40), Šiauliai: Momentas.
- Kutrzeba, S. ir Mańkowski, A. (1938). *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*: Archiwum Komisji Prawniczej, 11. Kraków, 170–171.
- Küster, H. (2008). *Istorija lesa. Vzgljad iz Germanii*. Moskva.
- Jankevičienė, A. (red.) (1994). *Lietuvos architektūros istorija, 2, Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Marčėnas, R. (1969). *Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimas 1769 m.* Vilnius: Mintis.
- Ostašenkoviienė, V. (2011). Šiaulių dvaro sodyba. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 250–257.
- Ostašenkoviienė, V. (2015). Šiaulių dvaro sodyba. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2014 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 230–233.
- Ostašenkoviienė, V. (2018). Šiaulių dvaro sodyba. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2017 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 227–231.
- Ostašenkoviienė, V. (2021) Šiaulių dvarvietė. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2020 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 268–271.
- Petkus, M. (2014). Šiauliai, Dvaro, Lukauskio, Topolių, Vaisių gatvės, dvarvietės teritorija. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2013 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 494–525.
- Šapaitė, A. (1998). Žvalgomieji tyrinėjimai Šiaulių mieste 1997 metais. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 414–417.
- Šapaitė, A. (2000). Šiaulių senojo miesto tyrinėjimai 1998 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 468–471.
- Šapaitė, A. (2003). Šiauliai, Dvaro g. Nr. 85. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2002 metais*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 347.
- Trimonienė, R. R. (2019). Vietos bendruomenės ir valdžios komunikacijos problemos XVII a. antrojoje pusėje (pagal Šiaulių ekonomijos pavyzdį). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis, XXXIX*, 195–218.